

Tráth na gCeist

Ar fhoghlaim tú mórán faoi fhásaigh agus faoi ghaineamhlaigh? Freagair na ceisteanna seo go bhfeicfidh tú. Bí cúramach – uaireanta beidh níos mó ná freagra amháin ceart ar cheist.

Freagraí ar leathanach 3

1. Bíonn fásaigh agus gaineamhlaigh i gcónaí

- (a) gaineamhach
- (b) te
- (c) tirim

2. An fásach é aon cheann de na háiteanna seo?

- (a) Éire
- (b) An Sahára
- (c) Antartaice

3. Úsáideann camall a dhronn chun rud éigin a stóráil. Cad é?

- (a) Uisce
- (b) Saill
- (c) Gaineamh

4. Cé acu gaineamhlach is tirime ar domhan?

- (a) Gaineamhlach Atacama
- (b) An Sahára
- (c) Gaineamhlach Ghóibí

5. Cad a bhíonn ar dhromchla fásaigh?

- (a) Carraig
- (b) Gaineamh
- (c) Oighear

6. Cad é an teocht is airde a thomhais daoine sa Sahára riamh?

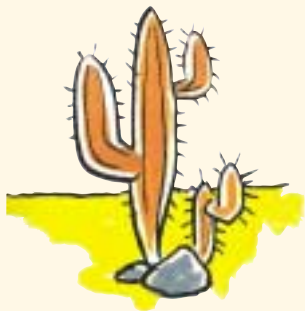
- (a) 108°C
- (b) 58°C
- (c) 28°C

7. Ni itheann ainmhithe cachtais mar ...

- (a) Tá an dath céanna orthu agus ata ar an timpeallacht
- (b) Fásann siad go mall
- (c) Bíonn spionta géara orthu

8. Is féidir le camaill os cionn 160 km a thaiséal gan ...

- (a) Uisce a ol
- (b) caochadaill (blink)
- (c) anáilú

Féach ar leathanach na haimsire i bpáipéar nuachta an lae inniu. Tá liosta ann de chathracha an domhain, chomh maith le heolas ar an aimsir sna cathracha sin. Bain úsáid as atlas chun fáil amach cé acu de na cathracha sin atá in aice le fásaigh agus cén sort aimsire a bhí acu inné.

eureka

Foilsíonn an Irish Independent Eureka, i gcomhar leis an Ionad Oideachas Eolaíochta ag Coláiste Phádraig, Droim Conrach, BÁC 9, le tacaíocht ón gComhairle um Oideachas Gaeltachta agus Gaelscoláiochta.

TAIGHDE & TÉACS:
Paula Killeather, Cliona Murphy & Janet Varley.

An Chomhairle um Oideachas Gaeltachta & Gaelscoláiochta

www.irish-independent.ie/eureka

Molláí Cúl

Irish Independent eureka

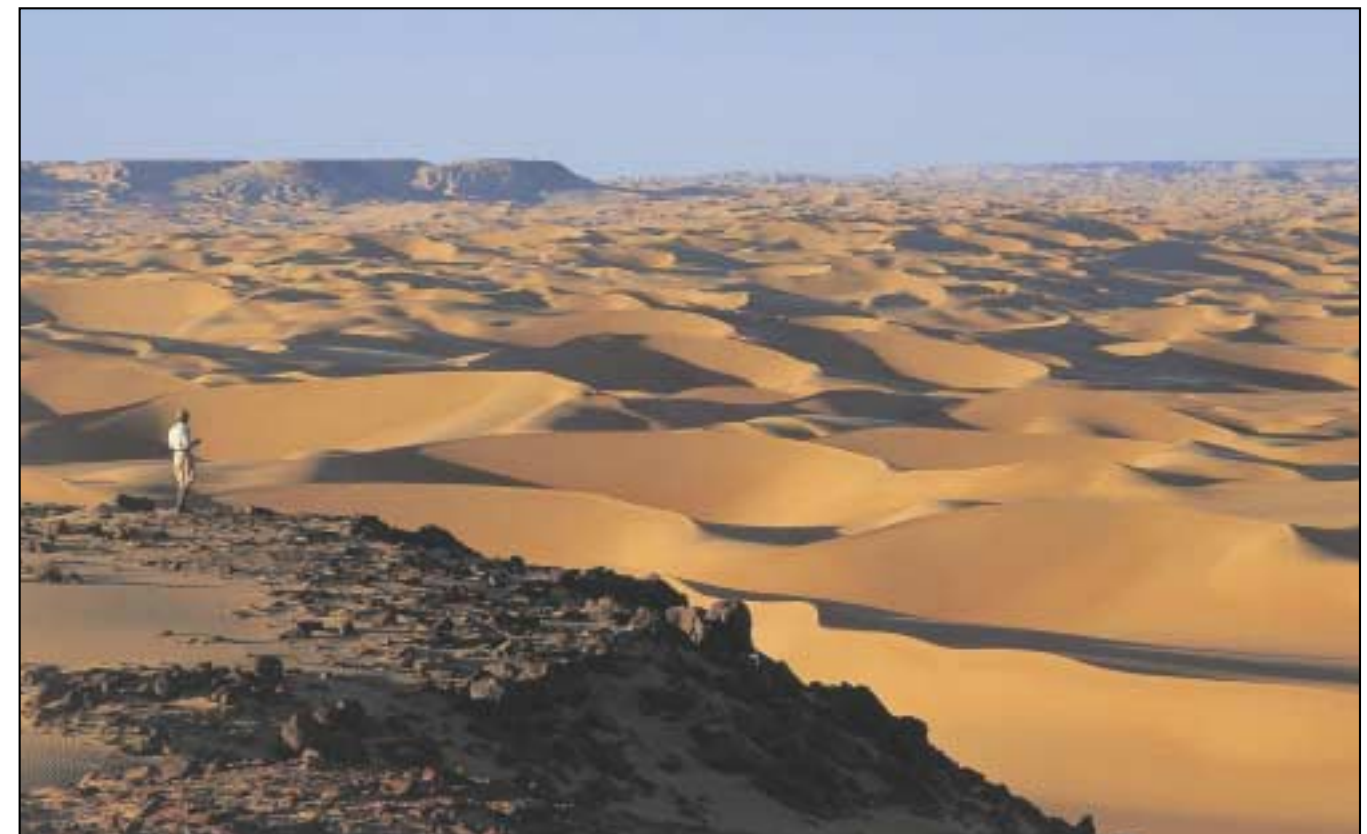
Maidhe Reascóp

Buaiteoir 2005 - Gradam Domhanda an Léitheora Óig - Cumann Domhanda na Nuachtán (WAN)

Imleabhar 3, Eagrán 23
10 Bealtaine 2007

Irish Independent Forlíonadh Eolaíochta do Scoileanna

Fásaigh

"Tá tart orm ag féachaint ar an ngeineamh seo! Tá an t-ádh orm nach gcaithfidh mé siúl tríd."

B'eimid ag caint faoi fhásaigh san eagrán seo d'Eureka agus faoi roinnt de na hainmhithe agus na plandaí a chónaíonn san fásach. Seans maith nach raibh tú riamh i bhfásach, ach gur féidir leat cur síos a dhéanamh ar cheann. B'fhéidir go bhfuil ainm fásaigh ar eolas agat. Nuair a smaoiníonn daoine ar fhasach, smaoiníonn siad go hiondúil ar áit atá te tirim grianmhar, ar nós an tSahára san Afraic. Ach, dáiríre, ní bhíonn gach fásach te agus ní bhíonn gach fásach gaineamhach. Ach

bíonn gach fásach tirim. Is féidir an t-ainm 'fásach' a thabhairt ar áit ina mbíonn níos lú ná 25cm báistí gach bliain. Toisc go bhfuil a laghad (so little) báistí san fásach, bíonn sé deacair ar phlandaí fás ann agus ní bhíonn cónaí ar mhórán ainmhithe ann ach oiread. An gceapann tú go bhfuil aon fásach in Éirinn? Cinnte, níl! Bíonn idir 75cm agus 200 cm báistí in áiteanna in Éirinn gach bliain.

Bíonn fásaigh ar fud an domhain, in áiteanna

eagsúla. Tá an ceathrú cuid de thalamh an domhain ina fhasach agus tá fásaigh ag leathadh (spreading). Tá roinnt acu gaineamhach, agus tugaimid an t-ainm gaineamhlaigh (sandy deserts) orthu seo. Ach tá an chuid is mó acu tirim carraigeach. Creid nó ná creid, tá fásach amháin faoi oighear – Antartaice! An gceapann tú go mbíonn sé ag cur báistí in Antartaice ar chor ar bith? Ní bhíonn! An gceapann tú go mbíonn a lán sneachta acu in Antartaice? Bhuel, in

áiteanna ann, ní bhíonn ach 5cm sneachta acu sa bhliain. Bíonn sé an-fhuar in Antartaice - chomh fuar le -90° C sa gheimhreadh. Ach bíonn sé an-te ar fad i bhfásaigh eile. Is é 58°C an teocht is airde a thomhais daoine sa Sahára. Is fíor go mbíonn sé an-deacair maireachtáil (survive) i bhfásach.

San eagrán seo d'Eureka, léifidh tú faoi fhásaigh agus faoi na deacrachtaí a bhíonn ag ainmhithe agus ag plandaí maireachtáil.

SÍOS 2 Curnacht 3 Irish Independent 5 Comhartha 6 Maoidleirge

FRAGAÍ CHROSFHOCAIL NA SEACHTAINNE SEO CAITE
TRÁSNA: 1 Uisce 4 Origamí 5 Coit 7 Easair 8 Tona

Fásaigh thirime

Bionn gach fásach tirim ach an eol duit cé acu fásaigh is tirime? Is é **Gaineamhlach Atacama** i Meiriceá Theas an fásach is tirime ar domhan. Go bhfios dúinn, níor thit báisteach riamh in áiteanna áirithe den ghaineamhlach agus ní fhaigheann áiteanna eile ann ach 1mm báisti gach bliain. Níl cónaí ar mhórán rudai ann, ach creid nó ná creid, fásann roinnt plandaí ann mar fhaigheann siad uisce ón gceo (fog) a shéideann isteach ón Aigéan Ciúin (Pacific). Tá an fásach seo chomh tirim carraigeach sin go ndéanann eolaithe comparáid (comparison) idir é agus dromchla (surface) Mars. Baineann NASA,

an ghníomhaireacht (agency) Mheiriceánach spáis, úsáid as Gaineamhlach Atacama chun róbaít agus meaisíní eile a thástáil sula gcuireann siad iad amach chun Mars a thaiscéaladh (explore).

Gaineamhlach Atacama

Plandaí an Fhásaigh

Bionn gá (need) ag gach rud beo le huisce, plandaí ina measc. Ach éiríonn le plandaí áirithe fás san fhásach gan mórán uisce. Is planda suimiúil é an **cachtas** (cactus) mar tá sé **curtha in oiriúint** (adapted) don saol san fhásach. Tá gas (stem) an chachtais an-ramhar sa phictiúr mar tá sé lán le huisce. Is bealach iontach é seo chun an beagán uisce atá san fhásach a stóráil sa chaoi nach **ngalaíonn** (evaporates) sé róthapa sa teas. Fásann **na cachtais Saguaro** seo i Meiriceá Thuaidh an-mhór ar fad, ach fásann siad níos lú ná 1cm gach bliain! Tarlaíonn sé seo mar nach bhfuil dóthain uisce acu le fas níos tapúla. Ba mhaith le hainmhithe spallta (thirsty) an fhásaigh cachtais lán le

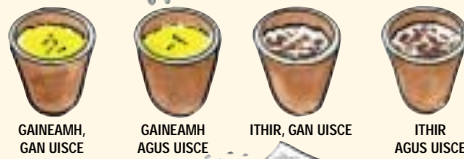
huisce súmhar (juicy) a ithe. Ach ní itheann na hainmhithe iad mar go bhfuil spionta (spines) géara ar na cachtais.

Gníomhaíocht

An féidir le plandaí fás san fhásach?

Tá a fhios agat go bhfuil fásaigh tirim agus uaireanta go mbíonn siad an-ghaineamhach. Ní féidir le mórán plandaí fás i bhfásach mar seo. Cén fáth? An é toisc go bhfuil gaineamh in áit na hitreach (soil)? Nó an é toisc nach bhfuil dóthain uisce ann? Cabróidh an ghníomhaíocht seo leat fáil amach.

- BUNÁBHAI:**
- Siolta m.sh. siolta raidisí nó siolta biolair (cress) • Gaineamh tirim
 - Uisce • Lipéid ghreamitheacha (más mian leat)
 - Ithir thirim nó múirin potaithe (potting compost)
 - 4 phota iógairt nó 4 chupán plaisteacha inar féidir na plandaí a fhás
 - Áit ghriannmhar, thirim chun na plandaí a fhás ann m.sh. leac fuinneoige

- TREORACHA:**
1. Cuir gaineamh tirim in dhá phota. Cuir lipéad a deir 'gaineamh, gan uisce' ar phota amháin agus lipéad a deir 'gaineamh agus uisce' ar an bpota eile.
 2. Cuir ithir thirim in dhá phota. Cuir lipéad a deir 'ithir, gan uisce' ar phota amháin agus lipéad a deir 'ithir agus uisce' ar an bpota eile.
 3. Cuir cúpla siol i ngach pota.
 4. Gach lá, cuir beagán uisce ar na siolta sa phota a deir 'gaineamh agus uisce' agus 'ithir agus uisce'.
 5. Fág na ceithre phota ar leac na fuinneoige agus féach cé acu siolta is fearr a fhásann. Tógfaidh sé cúpla lá ar bhíolar fás, agus cúpla seachtain ar raidisí.
 6. **Tuar** cad a tharlóidh do na siolta sa phota.
 7. **Breathnaigh** cad a tharlaíonn. Má shocraíonn tú raidisí a fhás, d'fhéadfá dialann a scríobh agus cur síos a dhéanamh, le pictiúir, ar na plandaí gach seachtain.

SMAOINIGH AIR SEO:

Ar éirigh go maith leis na siolta a d'fhás sa ghaineamh gan uisce?
 Ar éirigh go maith leis na siolta a d'fhás sa ghaineamh le huisce?
 Ar éirigh go maith leis na siolta a d'fhás san ithir gan uisce?
 Ar éirigh go maith leis na siolta a d'fhás san ithir le huisce?
 Cén fáth a mbíonn sé deacair ar phlandaí fás i bhfásach – an mbeannann sé leis an gaineamh, nó le heaspa (lack) uisce nó leis an dá rud?

Gníomhaíocht

Déan dumhcha (dunes)

Bionn **dumhcha** (sand dunes) - sléibhte gainimh - ar ghaineamhlaigh. Tá roinnt de na dumhcha sa Sahára os cionn 450m ar airde ach athraíonn siad an t-am go léir mar go séideann an gaoth an gaineamh. Sa ghníomhaíocht thíos, déan imscrúdú ar conas a tharlaíonn sé seo.

- BUNÁBHAI:**
- Traidire nó bosca mór • Gaineamh tirim • Sop óil lúbach
 - Seanpháipéar nuachta (más mian leat)
 - Clocha beaga nó gairbhéal (gravel) – don dúshlán breise

AIRE: Bí cúramach – ná séid gaineamh isteach i súile aon duine.

- TREORACHA:**
1. Cuir gaineamh sa bhosca go hairde 3cm.
 2. Déan an gaineamh réidh (smooth) go mbíonn sé cothrom.
 3. Cuir seanpháipéar nuachta síos chun an t-úrlár thart ar an mbosca a chosaint, nó déan an ghníomhaíocht taobh amuigh.
 4. Lúb an sop and fág an chuid ghearr de ar an gaineamh ag bun an bhosca (féach ar an léaráid).
 5. Séid trí bharr an tsoip. Seo í 'gaoth' an ghaineamhlaigh.
 6. Breathnaigh cad a tharlaíonn do na cruthanna a dhéanann tú sa ghaineamh.

DÚSHLÁIN BHREISE:

- An gcruthaíonn tú cruthanna éagsúla má shéideann tú ó airdeanna (directions) difriúla?
- Cuir cúpla cloch bheag nó piosai gairbhéil isteach sa ghaineamh. Séid arís. Cad a tharlaíonn do chruithanna na ndumhcha anois?

Gníomhaíocht

Imscrúdaigh an éifeacht a bhíonn ag stoirm ghainimh

Uaireanta, bíonn sé an-ghaofar sna gaineamhlaigh. Bíonn na gaotha chomh láidir sin go rothlaíonn (whirl) gaineamh agus deannach (dust) timpeall i bhfoirm néalta. Bíonn sé an-deacair aon rud a fheiceáil nó siúl thart nuair a tharlaíonn na stoirmeacha gainimh seo. Cuimíonn (rubs) an gaineamh rothlach seo gach rud lena mbuaileann sé, agus ar an mbealach seo déanann sé damaíste. Uaireanta, athraíonn an gaineamh cruth charraigeacha an ghaineamhlaigh. Taispeánfaidh an ghníomhaíocht seo an éifeacht a bhíonn ag stoirm ghainimh ar ábhair laethúla, ina measc ábhair atá cuíosach láidir!

AIRE: Cruthóidh an ghníomhaíocht seo a lán deannaigh. Oscail na fuinneoga sula dtosaíonn tú nó dean an t-imscrúdú taobh amuigh. Ná déan tástáil ar pholaistíreín ná ábhair phlaisteacha.

- BUNÁBHAI:**
- Páipéar gainimh • Méisín deannaigh (dustpan) agus scuab
 - Ábhair láidre m.sh. adhmaid, carraigeacha, éadach tiubh, cárta tiubh, miotal

TABHAI FAOI DEARA: Bain úsáid as seanábhair sa ghníomhaíocht seo mar b'fhéidir go ndéanfadh an gaineamh damaíste dóibh.

- TREORACHA:**
1. **Tuar** cé acu ábhar a athróidh má chuimíonn tú é le páipéar gainimh.
 2. Cuimil gach ábhar le páipéar gainimh ar feadh nóiméid nó mar sin. Seo i an sórt éifeachta a bheadh ag stoirm ghainimh sa ghaineamhlach.
 3. Breathnaigh cad a tharlaíonn do gach ábhar. Féach ar bhain an páipéar gainimh aon chuid as an ábhar.
 4. Ar athraigh an 'stoirm ghainimh' na hábhair? Cé acu ábhar? Cé acu is mó a d'athraigh?
 5. An raibh do thuar i gceart?

SMAOINIGH AIR SEO:

Féach ar rudai taobh amuigh i gclós na scoile – ná déan dearmad ar fhoirgneamh na scoile freisin. An ndéanfadh stoirm ghainimh damaíste do na rudai seo? Cé acu rud? Cad iad na deacrachtaí a bheadh ag daoine atá ina gcónaí i dtiortha ina dtarlaíonn stoirmeacha gaoithe.

FREAGRAÍ DO THRÁTH NA GCIST AR LEATHANACH 4

1. c 2. b agus c 3. b 4. a 5. a, b agus c 6. b 7. c 8. a

Gníomhaíocht

Faigh tuilleadh eolais ar fhásaigh

Tá a lán eolais ar fhásaigh agus ar ghaineamhlaigh san eagrán seo d'Eureka. Ar mhaith leat tuilleadh eolais a fháil orthu? D'fhéadfá ainmneacha na bhfásach a lorg, agus cá háit a bhfuil siad suite. Nó d'fhéadfá níos mó a léamh faoi ainmhithe agus plandaí na bhfásach. Déan liosta de na rudai faoi fhásaigh a bhfuil suim agat iontu – b'fhéidir go mbeadh do mhúinteoir agus do chairde in ann cur le do liosta. Ansin, bailigh le chéile cruinneog (globe), atlas agus leabhair eolais. An bhféadfá eolas a fháil in aon áit eile?

Dronn (hump) amháin nó dhá dhronn?

- Is ainmhithe iontacha iad camail - ar an gcéad dul síos, is féidir leo maireachtáil san fhásach. Ní bhíonn siad ag fánaíocht (roaming) thart ar an bhfásach a thuilleadh, mar úsáideann na daoine a chónaíonn san fhásach iad mar mhodh taistil (method of transport) agus chun rudai a iompar dóibh. Seo cúpla fíric shuimiúil faoi na hainmhithe seo:
- Is féidir le **camall Arabach** (le haon dronn amháin) os cionn 160km a thaisleal gan deoch uisce a ól.
 - Nuair a thagann camall ar uisce, is féidir leis 135 lítear uisce a ól taobh istigh de 13 nóiméad. Sin an méid uisce a líonfadh folcadh faoi dhó!
 - Ní stóráil camail uisce sna dronna. Stóráilann siad saill (fat) sna dronna agus tugann an tsail seo **fuinneamh**
- dóibh nuair nach bhfuil mórán bia le fáil.
- Is féidir le camail plandaí spionacha a ithe gan iad féin a ghortú.
 - Dá mbeadh ocra ar chamail, d'íosfadh siad rópa, cuaráin (sandals) nó pubail (tents) a n-úinéirí.
 - Tá dhá shraith fabhraí ar chamail – cosnaíonn siad a súile má tharlaíonn stoirm ghainimh.
 - Is féidir le camail a bpolláirí (nostrils) a dhúnadh go docht sa chaoi nach féidir leis an gaineamh dul isteach sa tsrón.
 - Cónaíonn camail (Bhaictriacha) le dhá dhronn san fhásach Gobi san Áis. Bíonn cota tiubh ollach orthu mar bíonn an teocht chomh íseal le -29°C i rith an gheimhridh.